

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กับมรดกศิลปวัฒนธรรม
Somdet Chao Phraya Borom Maha Sri Suriyawongse and Cultural Heritage

สหภัต อินทรีย์ (Sahapat Insee) E-mail: sahapat.in@bsru.ac.th ^{1*}

นนท์ณธิ ดุลยทวีสิทธิ์ (Nonnadhil Dulyadaweesid) E-mail: nonnadhil.du@bsru.ac.th ²

^{1, 2}สาขาวิชาอาเซียนศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
(Department of ASEAN Studies Faculty of Humanities and Social Sciences Bansomdejchaopraya Rajabhat University)

*Corresponding Author. E-mail: sahapat.in@bsru.ac.th

(Received: April 27, 2024; Revised: July 24, 2024; Accepted: August 16, 2024)

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเรื่อง สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์กับมรดกศิลปวัฒนธรรม มีวัตถุประสงค์
1. ศึกษาเกี่ยวกับประวัติและผลงานทางศิลปวัฒนธรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
2. ศึกษาสถานที่โดดเด่นทางศิลปวัฒนธรรมที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เกี่ยวข้อง 3. ศึกษา
เส้นทางที่เกี่ยวกับสถานที่ทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
(ช่วง บุนนาค) เพื่อพัฒนาเป็นองค์ความรู้ที่สามารถเผยแพร่เพื่อการศึกษาหรือทางธุรกิจ การศึกษาวิจัยครั้งนี้ใช้
ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) การวิจัยทางเอกสารที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์
โดยใช้หลักฐานชั้นต้นหรือข้อมูลปฐมภูมิ (Primary source) และหลักฐานชั้นรองหรือข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary
source) ทำการลงพื้นที่เพื่อสำรวจ (Field research) ซึ่งรายงานผลการวิจัยในรูปของการพรรณนา (Descriptive)

ผลการศึกษาพบว่า 1. ประวัติของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุคคลสำคัญต่อ
ประเทศชาติ ท่านเกิดตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1)
และถึงแก่พิราลัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) มีผลงานทางศิลปวัฒนธรรมจำนวน
มาก และหลายแขนงด้วยกัน เช่น วรรณกรรม ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ฯลฯ 2. สถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระ
เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่มีความโดดเด่น เช่น พระนครคีรี พระนารายณ์
ราชนิเวศน์ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท วัดศรีสุริยวงศ์วรวิหาร วัดบุปผารามวรวิหาร ฯลฯ 3. เส้นทางเกี่ยวกับ
สถานที่ท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีหลายเส้นทางทั้งใน
กรุงเทพมหานคร เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ฯลฯ

คำสำคัญ : สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์; มรดก; ศิลปวัฒนธรรม

Abstract

The objectives of this research are 1. to study the history and contributions of Somdej Chao Phraya Borom Maha Srisuriyawongse (Chuang Bunnag) to art and culture, 2. to investigate significant cultural and artistic sites associated with Somdej Chao Phraya Borom Maha Srisuriyawongse, and 3. to explore the routes connected to these cultural and artistic sites to develop

a body of knowledge that can be used for educational or business purposes. This research employs historical research methods, analyzing both primary sources and secondary sources of historical significance. Field research was conducted to gather data, and the findings are presented in a descriptive format.

The study revealed that 1. Somdej Chao Phraya Borom Maha Srisuriyawongse (Chuang Bunnag) was a key historical figure, born at the end of the reign of King Buddha Yodfa Chulalok the Great (Rama I) and passing away during the reign of King Chulalongkorn (Rama V). He made significant contributions in various fields such as literature, fine arts, and architecture. 2. Important sites related to Somdej Chao Phraya Borom Maha Srisuriyawongse include Phra Nakhon Khiri, Phra Narai Ratchaniwet, and the Chakri Maha Prasat Throne Hall, as well as temples such as Wat Sri Suriyawongsaram Worawihan and Wat Buppharam Worawihan. 3. The routes associated with these sites are located in Bangkok, Ratchaburi, and Phetchaburi, among other locations.

Keywords: Somdej Chao Phraya Borom Maha Srisuriyawongse; heritage; Arts and Culture

บทนำ

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุตรคนโตของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร์ (บุตรของเจ้าพระยาพลเทพ ทองอิน) เกิดเมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น 7 ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช 1170 ซึ่งตรงกับวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2351 ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ในปีเดียวกันมีผู้ที่มีบทบาทสำคัญแก่บ้านเมืองเกิดร่วมถึง 3 คน ได้แก่ เจ้าฟ้าจุฑามณี หรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้าน้อย) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้านวม) และเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์) สมุหนายกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ท่านมีพี่น้องร่วมบิดามารดา รวม 9 คน ท่านได้รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) จนกระทั่งเป็นผู้สำเร็จราชการในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) และยังเป็นสมเด็จพระยาคนสุดท้ายของไทย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. ศึกษาเกี่ยวกับประวัติและผลงานทางศิลปวัฒนธรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
2. ศึกษาสถานที่ ที่โดดเด่นทางศิลปวัฒนธรรมที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เกี่ยวข้อง
3. ศึกษาเส้นทางที่เกี่ยวกับสถานที่ทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เพื่อพัฒนาเป็นองค์ความรู้ที่สามารถเผยแพร่เพื่อการศึกษาหรือทางธุรกิจ

ระเบียบวิธีการวิจัย

การดำเนินการวิจัย ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) คือการวิจัยทางเอกสารที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โดยใช้หลักฐานชั้นต้นหรือข้อมูลปฐมภูมิ (Primary source) และหลักฐานชั้นรองหรือข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary source) การลงพื้นที่เพื่อสำรวจ (Field research) ซึ่งจะรายงานผลการวิจัยในรูปของการพรรณนา (Descriptive)

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

การศึกษานี้ใช้ประชากรและกลุ่มตัวอย่างเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่น พงศาวดาร บันทึกร่วมสมัย หลักฐานทางโบราณคดี รายงานวิจัย หนังสือ และการลงพื้นที่สำรวจผลงานทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้แก่พื้นที่ กรุงเทพฯ ลพบุรี ราชบุรี เพชรบุรี สมุทรสงคราม สมุทรปราการ

การเก็บรวบรวมข้อมูล

การศึกษาเก็บรวบรวมข้อมูลจากข้อมูลเอกสารและการลงพื้นที่สำรวจ และนำเสนอรายงานผลการวิจัยในรูปของการพรรณนา (Descriptive)

ผลการวิจัย

1. การศึกษาประวัติและผลงานทางศิลปวัฒนธรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พบว่า สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุตรคนโตของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร์ (บุตรของเจ้าพระยาพลเทพ ทองอิน) เกิดเมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น 7 ค่ำ เกิดปีมะโรง จุลศักราช 1170 ตรงกับวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2351 ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) (วิณา ศรีธัญรัตน์ และคณะ, 2526) ในปีมะโรงเดียวกันมีผู้ที่มีบทบาทสำคัญกับบ้านเมืองเกิดร่วมถึง 3 คน ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าฟ้าจุฑามณี หรือ เจ้าฟ้าน้อย) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้านวม) และเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์) สมุหนายกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ท่านมีพี่น้องร่วมบิดามารดารวม 9 คน ท่านเจ้าคุณช่วงได้รับราชการมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) จนกระทั่งเป็นผู้สำเร็จราชการในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) และยังเป็นสมเด็จพระยาคนสุดท้ายของไทย

ภาพที่ 1 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
ที่มา : ชมรมสายสกุลบุนนาค (2566)

ต้นตระกูลของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สืบเชื้อสายมาจากเณกอะหมัด พ่อค้าชาวอาหรับที่ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ เณกอะหมัดเป็นเศรษฐีที่มีสหายเป็นขุนนางจำนวนมาก ดังนั้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เณกอะหมัดได้ช่วยงานราชการเจ้าพระยาพระคลังในกรมท่า กล่าวคือ มีหน้าที่ติดต่อค้าขายกับชาวต่างชาติและการทูต จึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นจตุรารชมนตรีกำกับกรมท่ามาตั้งแต่บัดนั้น จตุรารชมนตรี (เณกอะหมัด) ได้รับราชการจนกระทั่งได้แต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาเณกอะหมัดรัตนินิบัติมีตำแหน่งที่สมุหนายก อัครเสนาบดีฝ่ายเหนือ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาเณกอะหมัดรัตนินิบัติเป็นเจ้าพระยาบวรราชนายก จางวางมหาดไทย ดังนั้นจะเห็นได้ว่า บรรพบุรุษของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นั้นเป็นขุนนางผู้ใหญ่มาตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม สืบตระกูลต่อเนื่องกันมา 6 ชั้น จนกระทั่ง พ.ศ. 2310 ก่อนกรุงศรีอยุธยาล่มสลายนายบุนนาคหรือนายฉลองไณยารถเชื้อสายเณกอะหมัด ได้หนีออกจากกรุงศรีอยุธยาและเดินทางมาอยู่กับเพื่อนเก่าสมัยบวชเณรและเคยเป็นมหาดเล็กในช่วงเวลาเดียวกัน คือ นายทองด้วงซึ่งมีตำแหน่งเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ต่อมาเมื่อหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีเข้ามารับราชการในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี นายบุนนาคยังเป็นผู้ช่วยของนายทองด้วง อย่างไรก็ตาม เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (ทองด้วง) ได้ปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์แห่งรัตนโกสินทร์ นายบุนนาคจึงถวายตัวเข้ารับราชการในตำแหน่งพระยาอุไทยธรรม และตำแหน่งสูงสุดของนายบุนนาค คือ เจ้าพระยามหาเสนา ว่าราชการตำแหน่งพระสมุหกลาโหม

เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) กับเจ้าคุณพระราชพันธุ์ (นวล) มีบุตรด้วยกัน 10 คนและได้รับบรรดาศักดิ์เป็นราชินิกุล ที่เจ้าคุณพระราชพันธุ์ชั้นที่ 2 ทุกคน อย่างไรก็ตามบุตรของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณพระราชพันธุ์ (นวล) ที่ได้รับราชการและมีความเจริญในหน้าที่การงานอย่างสูงสุดมีอยู่ 2 คนก็คือ นายดิศ ได้รับบรรดาศักดิ์สูงสุดเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) หรือสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ สำเร็จราชการทั่วพระราชอาณาจักรในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) และ นายทัต ได้รับบรรดาศักดิ์สูงสุดเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือสมเด็จพระยาองค์น้อยสำเร็จราชการในพระนคร สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร์ มีบุตรคนโต คือ คุณชายช่วง ซึ่งต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นหลานปู่ของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค)

ผลงานที่โดดเด่นของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีจำนวนมาก โดยเริ่มรับราชการตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ดังนี้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) ขณะนั้นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีผลงานเป็นผู้ช่วยบิดาในการทำราชการ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ได้ทำการต่อเรือรบชื่อ แก้วกล่ำสมุทร กับ ระบินบัวแก้ว(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555, น. 1153) สร้างป้อมที่บางจะเกร็งซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า “ป้อมเสือซ่อนเล็บ”(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555, น. 1366) นอกจากนี้ยังเป็นผู้รับรอง เซอร์เจมส์บริก จากสหราชอาณาจักร ซึ่งเข้ามาเป็นทูตในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) มีส่วนในการแปลวรรณกรรมจีน จำนวน 5 เรื่อง คือ ห้องสิน เลียดก๊ก ไซฮั่น ตั้งฮั่น และสามก๊ก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีผลงานเกี่ยวกับการแปลวรรณกรรมจีนอีกหลายเรื่อง และเป็นแม่กองในการสร้างอาคารสถานที่จำนวนมาก เช่น หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี พลับพลาที่อ่างศิลา พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี ฯลฯ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เป็นช่วงที่มีอำนาจมากที่สุด เนื่องจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ดำรงตำแหน่งประธานผู้สำเร็จราชการ ดังนั้น ผลงานจึงปรากฏจำนวนมาก เช่น งานทางด้านวรรณคดี การต่อเรือกำปั่น การสร้างประกาศาริเยนทีไลท์เฮาส์ การสร้างวัดสัตตนารถปริวัตรวรวิหาร สังกัดคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย จังหวัดราชบุรี วัดเขาวัง พระอารามหลวง วัดมหาธาตุวรวิหาร ราชบุรี โรงเรียนหลวง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ฯลฯ

2. สถานที่โดดเด่นทางศิลปวัฒนธรรมซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เกี่ยวข้อง มีดังนี้

2.1 วัดบุปผาราม

วัดบุปผารามเป็นวัดโบราณซึ่งสร้างตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา เดิมมีชื่อว่า “วัดดอกไม้” ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครเป็นผู้สร้าง ต่อมาเป็นวัดร้าง ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ท่านผู้หญิงจันทร์ ภรรยาเอกของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ซึ่งเป็นมารดาของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้ทำการปฏิสังขรณ์วัดบุปผาราม เนื่องจากเป็นวัดที่อยู่ใกล้บ้าน ต่อมาปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ใน พ.ศ. 2391 สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังเป็นจมื่นไวยวรนาถกับจมื่นราชามาตย์หรือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) น้องชาย ได้บูรณปฏิสังขรณ์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555 น.1400) โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงช่วยในการบูรณะปฏิสังขรณ์ เมื่อบูรณะวัดแล้วเสร็จทรงได้พระราชทานนามใหม่ว่า “วัดบุปผาราม” ดังมีปรากฏในทำเนียบพระอารามหลวงว่า “วัดบุปผาราม พระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร อยู่ริมคลองวัดบุปผาราม กิ่งอำเภอบุปผาราม จังหวัดธนบุรี เดิมชื่อว่า วัดดอกไม้ เป็นวัดโบราณ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ช่วยกันสร้างเป็นสามส่วน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามใหม่ว่าวัดบุปผาราม ต่อมาเจ้าพระยาภาณุวงศ์ได้ปฏิสังขรณ์”

เมื่อปฏิสังขรณ์เรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้กราบทูลขอคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4 เมื่อครั้งยังทรงผนวช) ไปครองวัด แล้วถวายวัดบุปผารามเป็นพระอารามหลวง คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

(ช่วง บุนนาค) กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ได้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ โดยปรากฏหลักฐานว่า ท่านได้สร้างถาวรวัตถุสำคัญ ๆ ของวัดขึ้น คือ พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิติกโบริณ 2 ชั้นและชั้นเดียว รวมทั้งกำแพงวัด ซึ่งคล้ายการสร้างวัดนี้สร้างขึ้นใหม่ทั้งหมด เนื่องจากของเก่าอาจทรุดโทรมจนปฏิสังขรณ์ไม่ได้ จากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวว่า เป็นวัดร้าง ซึ่งความเป็นจริงขณะนั้น อาจจะเป็นวัดที่ร้างมานาน จึงเหมือนสร้างขึ้นใหม่ อีกทั้งวัดบุปผารามมีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในตระกูลบุนนาค ที่มีทั้งอำนาจทางราชการ ทรัพย์สินทางธุรกิจ เป็น “ราชินิกุล” ใกล้ชิดกับพระราชวงศ์ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) จึงมีกำลังในการทะนุบำรุงวัดเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 วัดบุปผารามได้ถูกระเบิดทำลาย พระธรรมวราลังการ (กล่อม อนุภาสเถระ) เจ้าอาวาสวัดบุปผารามในขณะนั้นจึงดำเนินการก่อสร้างพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ กุฏิ และกำแพงวัดขึ้นมาใหม่ โดยการบูรณะครั้งนั้นมีการประดับหน้าบันพระอุโบสถเป็นรูปตรามหาสุริยมณฑลเพื่อระลึกถึงสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ชุ่ม และบานประตูหน้าต่างเป็นรูปทรงมหาพิชัยมงกุฏ และตราบัวแก้ว เมื่อก่อสร้างพระอุโบสถใหม่เสร็จเรียบร้อยแล้ว ทางวัดได้ประกอบพิธีผูกพัทธสีมา เนื่องจากย้ายสถานที่ก่อสร้างจากที่เดิม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9) และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ (สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง) ได้เสด็จทรงเป็นประธานในพิธีผูกพัทธสีมา เมื่อวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2507 (ธรรมะไทย, 2566) วัดบุปผารามเป็นวัดที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ และมีเอกลักษณ์ที่โดดเด่นในเรื่องของศิลปวัฒนธรรม รูปแบบศิลปะแบบไทยประเพณีที่มีสถาปัตยกรรมจีนผสมอยู่ในวัดตามพระราชนิยมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) (รูปแบบสถาปัตยกรรมลักษณะเดียวกับวัดราชโอรสารามราชวรวิหาร พระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรวิหาร วัดประจำรัชกาลที่ 3) ซึ่งผู้ที่ผ่านมายังบริเวณฝั่งธนบุรีสามารถเดินทางมาเยี่ยมชมความงดงามของวัดบุปผารามได้

วัดบุปผารามถือเป็นวัดแรกที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เริ่มในการบูรณะปฏิสังขรณ์ และถือเป็นวัดที่มีความงดงาม มีศิลปะแบบไทยประเพณีตามสมัยนิยมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) กล่าวคือ เป็นรูปแบบการสร้างวัดที่มีการผสมผสานกับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมจีน หน้าบันมีตรามหาสุริยมณฑลแบบไทยและตรามหาสุริยมณฑลแบบตะวันตก ประดับตกแต่งด้วยกระเบื้องเคลือบเสาสีเหลืองทึบตัน ไม่มีบัวหัวเสา (รูปแบบศิลปะเฉพาะตามพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) คันทวย ซ่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และไชราหน้าจั่ว

ภาพที่ 2 วัดบุปผาราม
ที่มา : ผู้วิจัย, (2567)

2.2 วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร

วัดประยุรวงศาวาสเป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดวรวิหาร ตั้งอยู่ใกล้กับเชิงสะพานพระพุทธรูปอดฟ้า ฝั่งธนบุรี ก่อสร้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร สร้างขึ้นมาตั้งแต่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ขณะดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังได้อุทิศสวนกาแฟ ซึ่งเป็นที่ดินที่ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นเป็นพระอารามสำหรับพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) บ้านเมืองมีความสงบสุข ไม่มีศึกสงคราม มีความเจริญก้าวหน้าในการค้าขายสินค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ กอปรพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) พระองค์ทรงมีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สร้างพระอารามหลวงใหม่ 3 พระอาราม ได้แก่ วัดเทพธิดาราม วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และวัดเฉลิมพระเกียรติราชวรวิหาร จังหวัดนนทบุรี ตลอดจนทรงสถาปนาและปฏิสังขรณ์พระอารามพระพุทธปฏิมา ถาวรวัตถุ และเสนาสนะเพื่อเป็นพุทธบูชาและสังฆบูชาอีกจำนวนมาก เช่น วัดนางนอง วัดปากน้ำภาษีเจริญ วัดยานนาวา และวัดราชโอรสาราม ฯลฯ เมื่อเจ้าพระยาพระคลัง (ศุภจินดาขณะนั้น) สร้างวัดเสร็จจึงได้รับพระราชทานชื่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า (รัชกาลที่ 3) ว่า “วัดประยุรวงศาวาส” ซึ่งคล้องกับพระราชทินนามที่ได้รับในเวลาต่อมา โดยชื่อของวัดมีความหมายว่า อารามแห่งวงศ์พระประยูรญาติ ซึ่งถือเป็นเกียรติอย่างสูงแก่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์และราชินิกุลบุนนาค

ชาวธนบุรีเรียกวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารแห่งนี้ว่า “วัดรั้วเหล็ก” ด้วยเหตุที่มีรั้วเหล็กแหวดล้อมเป็นกำแพงอยู่ตอนหน้าพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ และเขามอ รั้วเหล็กมีความสูงประมาณ 3 ศอกเศษ มีลักษณะเป็นรูปอาวุธโบราณ คือ หอก ดาบ และขวาน ที่มาของวัดรั้วเหล็ก คือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้สั่งรั้วมาจากสหราชอาณาจักรพร้อมกับพรมผืนใหญ่และชุดโคมไฟกิ่งแก้ว เพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) ทรงไม่โปรดสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ จึงขอพระราชทานรั้วที่ได้นำมาถวายในข้างต้นมาใช้ล้อมเป็นกำแพงวัดที่สร้างขึ้นใหม่ นอกจากนี้ยังมีโคมกิ่งแก้ว 3 โคม ประกอบด้วย โคมใหญ่ 1 โคม และโคมเล็ก 2 โคม จึงนำมาแขวนไว้ในพระอุโบสถ ในการซื้อขายสินค้าครั้งนั้นกล่าวได้ว่าการใช้น้ำตาลทรายแลกเปลี่ยนกันตามน้ำหนักกับรั้วเหล็กแบบ “น้ำหนักต่อน้ำหนัก” คือ รั้วเหล็กมีน้ำหนักมากเท่าใดก็ใช้น้ำตาลทรายน้ำหนักมากเท่านั้นแลกเปลี่ยนกับรั้วเหล็กและสิ่งของต่าง ๆ มาขาย คือ นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ หรือนายห้างหันแตร์ โดยรั้วเหล็กดังกล่าวในปัจจุบันยังสามารรถเห็นได้และเป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่า ในอดีตบ้านเมืองของไทยมีการติดต่อค้าขายกับนานาประเทศ จนมีรั้วที่ทำมาจากเหล็กที่มีความสวยงามเหมือนกับรั้วในสถานที่สำคัญ ๆ ในกรุงลอนดอนดังที่เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ได้เดินทางไปกรุงลอนดอน ในฐานะอัครราชทูตพิเศษ โดยมีการบันทึกการเดินทางว่า “ได้พบรั้วเหล็กในกรุงลอนดอน มีรูปสัณฐานเช่น รั้วเหล็กที่วัดประยูรวงศ์นี้เหมือนกันล้อมเป็นกำแพงอยู่ในเมืองหลายแห่ง” ปัจจุบันวัดประยุรวงศาวาสวรวิหารมีรั้วเหล็กเดิมกับรั้วที่สร้างขึ้นใหม่ซึ่งมีรูปทรงคล้ายกับรั้วเหล็กเดิม ทาสีแดง แต่มีขนาดเล็กกว่าเพื่อให้ง่ายต่อการสังเกตถึงความแตกต่างระหว่างรั้วดั้งเดิมและรั้วที่จัดทำขึ้นใหม่ เรียกได้ว่าถูกต้องตามหลักการบูรณะโบราณวัตถุ (วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร, 2564)

ภาพที่ 3 วัดประยูรวงศาสุวรรณวิหาร
ที่มา : ผู้วิจัย, (2567)

สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นผู้เริ่มสร้างวัดประยูรวงศาในเบื้องต้นจนเสร็จ จากนั้นได้สร้างพระเจดีย์เพิ่มขึ้นมาแต่ไม่ทันเสร็จ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้ถึงแก่พิราลัยไป ก่อน สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงได้รับช่วงในการก่อสร้างพระเจดีย์ต่อจนเสร็จสมบูรณ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4

2.3 พระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ยังคงผนวชเป็นพระภิกษุได้มีการธุดงค์ไปยังที่ต่าง ๆ และได้เดินทางมายังเมืองลพบุรีจนมาพบกับพระราชวังร้างที่สร้างขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระนารายณ์มหาราช พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชฐานดังกล่าวถูกทิ้งให้กลายเป็นที่รกร้างหลังจากมีการพลัดแผ่นดินเปลี่ยนราชวงศ์มาเป็นราชวงศ์บ้านพลูหลวง พระองค์เห็นควรที่จะต้องบูรณะเขตพระราชฐานนี้ในโอกาสเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบรมเชษฐาธิราช พระองค์จึงได้มีการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้อำนวยการสร้างวังที่เมืองลพบุรี ใน พ.ศ. 2399 พระนรินทรเสนีเป็นกงสี และพระยาพิไชยสงครามกับพระวิจิตรณรงค์ เป็นแม่กองสร้างที่ประทับในพระราชวังลพบุรี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ได้ดำริว่า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าพระราชวังของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสามารถที่จะปฏิสังขรณ์ของเดิมที่ยังพอซ่อมแซมได้ ก็คือ พระที่นั่งจันทรพิศาล กับกำแพง และประตูพระราชวังโดยรอบ พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีการสร้างพระที่นั่งเป็นที่ประทับขึ้นหมู่หนึ่งเป็นพระที่นั่ง 3 ชั้น เป็นพระที่นั่งเพื่อพระบรรทม พระราชทานนามว่า พระที่นั่งพิมานมงกุฏ อยู่ระหว่างพระที่นั่งจันทรพิศาลกับพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญมหาปราสาท สร้างท้องพระโรง 2 ชั้น ต่อมาทางทิศตะวันออก พระราชทานนามว่า พระที่นั่งวิสุทธิวินิจฉัย มีพระที่นั่งน้อยอยู่หน้าท้องพระโรง อีก 2 องค์คู่กัน ได้แก่ พระที่นั่งไชยศาสตรากร และพระที่นั่งอักษรศาสตราคม นอกจากนี้ยังมีตำหนักในและอาคารอีกหลายหลัง (อติตยา ถิระโชติ, 2559 น.17) พระราชทานนามรวมกันทั้งหมดว่า พระนารายณ์ราชนิเวศน์

ภาพที่ 4 พระนารายณ์ราชนิเวศน์
ที่มา : ผู้วิจัย (2566)

พระนารายณ์ราชนิเวศน์ตามทัศนคติของผู้เขียนเห็นว่าเป็นพระราชประสงค์ที่จะให้พระราชวังเมืองลพบุรีกลับมามีความสำคัญขึ้นอีกครั้ง จึงมีพระราชดำริให้มีการบูรณะขึ้นเพื่อแปรพระราชฐานไปยังเมืองลพบุรี ถือเป็นพระราชวังภายนอกพระนครในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งแรก

2.4 พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี

จังหวัดเพชรบุรีเป็นจังหวัดที่มีความพิเศษกว่าจังหวัดอื่น ๆ ในประเทศไทย เนื่องจากมีพระมหากษัตริย์ถึง 3 พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังที่ประทับนอกพระนครอันประกอบด้วย พระนครคีรี ซึ่งสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระรามราชนิเวศน์หรือพระราชวังบ้านปืน ซึ่งสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตาม พระรามราชนิเวศน์สร้างแล้วเสร็จในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชนิเวศน์มฤคทายวัน ซึ่งสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นในยุคที่ประเทศไทยยังเป็นประเทศสยามและมีการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เมืองเพชรบุรีถือเป็นอีกหนึ่งเมืองที่มีความสำคัญอย่างมากในยุคนั้น แม้จะไม่ใช่ว่าเมืองที่มีความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางการปกครองแต่มีความสำคัญในเรื่องของการเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนอิริยาบถของพระมหากษัตริย์และเจ้านายตลอดจนข้าราชการที่ติดตามถวายงาน

พระนครคีรีเป็นพระราชวังที่อยู่นอกพระนครเป็นแห่งที่ 2 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนครคีรีหรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า เขาวัง (ภูมิประเทศของพระนครคีรีเป็นภูเขา 3 ยอด ที่มีหมู่พระราชมณเฑียรอยู่บนยอดเขา) พระนครคีรี สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2402 ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2555) และประชุมพงศาวดารภาคที่ 25 (หอสมุดวชิรญาณ, 2465) ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้า พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม พระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ (ท้วม บุนนาค) ปลัดเมืองเพชรบุรีเป็นนายงาน สร้างวังที่เขามหาสมณะซึ่งต่อมาพระราชทานนามใหม่ว่า เขามหาสวรรค์ (ปัจจุบันเรียกว่า เขามไหศวรรย์ ตั้งอยู่ริมถนนเพชรเกษมในเขตเทศบาลเมืองเพชรบุรี)

บริเวณภายนอกพระราชวังยังมีการสร้างป้อมตามขนบธรรมเนียมของพระราชวัง โดยป้อมของพระนครคีรีมีอยู่ 5 ป้อมตามไหล่เขา ปรากฏชื่อดังนี้ ป้อมธรรฐปองปก ป้อมวิรุฬหบริรักษ์ ป้อมเวสสุวรรณรักษา และป้อมวัชรินทราภิบาล นอกจากสิ่งปลูกสร้างที่กล่าวมาข้างต้นแล้วนั้นยังมีศาลาลูกขุนทิมดาบ โรงม้า ตลอดจนสิ่งปลูกสร้าง

อื่น ๆ อีกจำนวนมาก ในการสร้างพระนครคีรีนี้ ได้สร้างพระราชวังบนยอดเขาทั้ง 3 ยอด โดยนำสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบนีโอคลาสสิกมาเป็นแบบอย่างในการก่อสร้าง แต่ฝีมือช่างปั้นมีอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมจีนปรากฏออกมา เช่น การปั้นสันหลังคา กระเบื้องกาบกล้วย ฯลฯ การก่อสร้างเริ่มจากบนยอดกลางซึ่งเดิมเป็นที่ตั้งของวัดอินทศิริ มีเจดีย์เก่าทรุดโทรมมาก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเจดีย์ใหม่ทับองค์เดิมและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระราชทานนามว่า พระธาตุจอมเพชร (กรมศิลปากร, 2566)

ภาพที่ 5 พระนครคีรี
ที่มา : ผู้วิจัย, (2567)

2.5 คลองดำเนินสะดวก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่กองขุดคลองใน พ.ศ. 2409 จากแม่น้ำเมืองนครชัยศรี ที่ตำบลบางยาง ไปบรรจบคลองบางนกแขวก อันเป็นคลองของแม่น้ำแม่กลองระยะทาง 840 เส้น เสร็จใน พ.ศ. 2411 ในอดีตก่อนที่จะมีการขุดคลองดำเนินสะดวก ชาวเรือจะเดินทางจากแม่น้ำท่าจีน (แม่น้ำนครชัยศรี) ไปยังแม่น้ำแม่กลอง อาศัยคลองสุนัขหอน ที่มีความคดเคี้ยวมาก อีกทั้งมีช่วงที่ตื้นเขินในบางตอน เมื่อขุดคลองดำเนินสะดวกเป็นแนวตรงจึงทำให้ชาวเรือเดินทางสัญจรคลองดำเนินสะดวกแทน นอกจากนี้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังได้ออกเงินส่วนตัวขุดคลองบางลี่ จากแม่น้ำแม่กลองไปบรรจบคลองยี่สารซึ่งเป็นคลองสายหนึ่งของแม่น้ำเพชรบุรี(พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี, 2566)

ภาพที่ 6 คลองดำเนินสะดวกในอดีต
ที่มา : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี (2566)

คลองดำเนินสะดวกถือเป็นคลองที่เป็นต้นทางของคนไทยเชื้อสายจีนที่เดินทางเข้ามาใช้แรงงานในสยามยุคนั้น เนื่องจากการเดินทางมาใช้แรงงานชุดคลองส่งผลให้ชาวจีนจำนวนไม่น้อยได้มีการแต่งงานกับหญิงสาวชาวบ้านบริเวณสองฝั่งคลอง ทำให้เกิดชุมชนชาวจีนและประกอบอาชีพทำไร่ทำสวน คำขายจนเกิดเป็นตลาดตามแนวคลองดำเนินสะดวกนั่นเอง

2.6 วัดปราสาทสิทธิธาราม

วัดปราสาทสิทธิธาราม สร้างโดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ปีฉลู พ.ศ. 2409 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งอยู่บริเวณหลัก 5 ริมคลองดำเนินสะดวก ชาวบ้านจึงมักเรียกว่าวัดดอนไผ่หรือวัดหลักห้า เมื่อสร้างวัดแล้วเสร็จให้นามวัดตามนามฉายาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ว่าวัดสมเด็จพระปราสาทสิทธิธาราม อยู่ห่างจากริมคลองดำเนินสะดวกประมาณ 500 เมตร ปัจจุบันคือที่ตั้งพระอุโบสถมีพระพุทธรูปที่สำคัญ คือ องค์หลวงพ่อไตรรัตนโรจน์ฤทธิ์ซึ่งประดิษฐานอยู่บนวิหาร ริมคลองดำเนินสะดวก เพื่อให้ประชาชนได้กราบไหว้บูชา และขอพร เกิดความเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตตลอดไป (นิติงค์ บัวทอง, 2553)

ภาพที่ 7 องค์หลวงพ่อไตรรัตนโรจน์ฤทธิ์ และ ศาลสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
ที่มา : ผู้วิจัย (2565)

วัดปราสาทสิทธิธาราม จากตำนานที่เล่าต่อ ๆ กันมาของชาวบ้านกล่าวกันว่า “วัดปราสาทสิทธิตั้งอยู่บริเวณหลักที่ 5 จึงถือว่าอยู่ตรงจุดกึ่งกลางคลองดำเนินสะดวก ผู้ที่อำนวยการสร้างคลองดำเนินสะดวกและเป็นผู้ที่ก่อตั้งวัดแห่งนี้คือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระปราสาทสิทธิ” (ศุภย์มานุษยวิทยาสรินธร, 2566) ซึ่งจากความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ระบุว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2394 มีบรรดาศักดิ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่พระสมุหพระกลาโหม ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในช่วงที่มีการขุดคลองดำเนินสะดวกท่านไม่น่าจะมีบรรดาศักดิ์เพียงชั้น “พระ” ผู้เขียนเข้าใจว่าชาวบ้านน่าจะไม่มี ความเข้าใจในเรื่องของบรรดาศักดิ์ น่าจะนำไปปนกับสิทธิในการให้คุณให้โทษคนในบังคับ จึงเรียกว่าพระประสาสิทธิก็เป็นได้

2.7 วัดศรีสุริยวงศารามวรวิหาร

วัดศรีสุริยวงศารามวรวิหาร หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า วัดศรีสุริยวงศ์ เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร สังกัดคณะสงฆ์ธรรมยุต ที่ตั้งเดิมเป็นที่ดินรกร้างใกล้ชุมชนตลาดซึ่งเป็นที่ดินของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีดำริว่าจะสร้างวัดให้เป็นวัดประจำตระกูลบุนนาค เริ่มก่อสร้างประมาณ ปี พ.ศ. 2417 ท่านเจ้าคุณช่วงได้ใช้ทุนทรัพย์ส่วนตัวและควบคุมการก่อสร้างเองทั้งหมด มีรูปแบบตะวันตกหลายรูปแบบผสมผสานเข้าด้วยกัน ซึ่งมีผลจากการเปิดประเทศของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยการรับเอาอารยธรรมตะวันตกเป็นแม่แบบในการพัฒนา ทำให้เกิดการส่งเสริมศิลปะรูปแบบใหม่ทั้งแปลกตา ซึ่งมีการประยุกต์ศิลปะของยุโรปผสมผสานกับศิลปะแบบไทย ในช่วงที่มีการสร้างวัดศรีสุริยวงศ์ มีการสร้างเสนาสนะ พระอุโบสถ พระเจดีย์ เสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. 2422 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์(ช่วงบุนนาค) หรือชาวบ้านเรียกว่าท่านเจ้าคุณฯ ได้กราบบังคมทูลน้อมเกล้าฯ ถวายวัดให้เป็นพระอารามหลวงและขอพระราชทานนามวัดและวิสุงคามสีมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานนามวัด ว่า “วัดศรีสุริยวงษาวาส”(วิมา ศรีธัญรัตน์ และคณะ, 2526) ในเวลาต่อมากลับพบว่าการเปลี่ยนชื่อวัดจาก “วัดศรีสุริยวงษาวาส” เป็น “วัดศรีสุริยวงศารามวรวิหาร” ตามที่มีปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗ ชื่อวัดพระราชทานนามว่า “วัดศรีสุริยวงษาราม”(สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดราชบุรี, 2567)

ภาพที่ 8 วัดศรีสุริยวงศารามวรวิหาร
ที่มา : ผู้วิจัย (2566)

วัดศรีสุริยวงศารามวรวิหารถือเป็นวัดที่มีความโดดเด่นทางศิลปกรรม ในปัจจุบันนี้อาจจะมองว่าเป็นสถาปัตยกรรมที่แปลกตา หากย้อนกลับไปในอดีตถือเป็นวัดที่มีความทันสมัยเนื่องจากการสร้างขึ้นด้วยสถาปัตยกรรมของตะวันตก และสามารถมองได้ว่าท่านเจ้าคุณช่วงไม่ได้เป็นอนุรักษนิยมอย่างที่มักถูกเข้าใจกันใหม่ กล่าวขานแต่ทางกลับกันท่านเจ้าคุณช่วงเป็นผู้ที่พยายามรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีหรือคตินิยมแบบไทยให้สามารถอยู่ร่วมกับกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เป็นสิ่งใหม่ซึ่งมาจากตะวันตก

2.8 พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไม่ได้เป็นคณะดำเนินการก่อสร้างแต่อย่างใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองบ้านเมืองด้วยพระองค์ พระองค์ต้องการสร้างพระที่นั่งหลังใหม่ขึ้น โดยใช้สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมีหลังคาทรงโดมบนฐานสี่เหลี่ยม แต่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ถวายความคิดเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท กล่าวคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสสิงคโปร์และชวาเมื่อ พ.ศ. 2419 พระองค์โปรดให้สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทขึ้น พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเป็นพระที่นั่งที่มีสถาปัตยกรรมแบบผสมผสาน มีความสวยงามเป็นเอกลักษณ์โดดเด่นมากที่สุดในบรรดาพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังจากสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทมีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่นิยมในรัชสมัยสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียแห่งสหราชอาณาจักร รูปแบบหลังคาเป็นสถาปัตยกรรมไทยประเพณี กล่าวคือ เป็นพระที่นั่งที่มีหลังคาเป็นยอดปราสาท 3 ยอดเรียงกันจากด้านตะวันออกไปยังตะวันตก ซึ่งเป็นผลมาจากที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ทำการทักท้วงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องของหลังคา สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าในอดีตกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้นในพระบรมมหาราชวังนั้นมีปราสาทเรียงกัน 3 องค์ คือ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรเพชรปราสาท และพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ อนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดเกล้าฯ สร้างขึ้น ให้มีการสร้างหมู่พระมหามณเฑียรให้มีลักษณะคล้ายกับพระที่นั่งวิหารสมเด็จ และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีลักษณะคล้ายกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ดังนั้นเมื่อมีพระราชดำริสร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทก็อนุมานได้ว่าจะมีลักษณะคล้ายกับพระที่นั่งสรเพชรปราสาท ดังนั้นการทำหลังคาเป็นยอดปราสาทจึงจะเหมาะสมกับการเป็นพระมหาราชวังที่เจริญรอยตามพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยาในอดีต อีกทั้งการสร้างพระมหาปราสาทเป็นเครื่องเชิดชูพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อพระองค์ทรงได้รับทราบถึงข้อทักท้วงของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เรื่องหลังคาพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระองค์จึงทรงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ระงับการก่อสร้างหลังคากลมฐานสี่เหลี่ยมตามแบบสถาปัตยกรรมยุโรป แล้วให้สร้างหลังคาเป็นยอดปราสาทตามแบบสถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีแทน เมื่อพระที่นั่งสร้างเสร็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานนามว่า “พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท” ซึ่งคำว่าปราสาทต่อท้ายพระที่นั่งนั้นก็เพราะว่าหลังคานั้นเป็นยอดปราสาทจึงมีคำว่าปราสาทต่อท้ายตามโบราณราชประเพณีที่สืบต่อมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และมักเรียก “พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท” ว่า “ฝรั่งสมมุติ”

ภาพที่ 9 พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
ที่มา : ผู้วิจัย, 2566

3. เส้นทางที่เกี่ยวกับสถานที่ทางศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สามารถพัฒนาเป็นเส้นทางท่องเที่ยวได้ เช่น เส้นทางท่องเที่ยวในเขตธนบุรีและเขตคลองสาน ซึ่งประกอบด้วย วัดบุปผารามวรวิหาร วัดประยุรวงศาวาสวรวิหาร วัดพิชยญาติการามวรวิหาร วัดอนงคารามวรวิหาร ทั้ง 4 วัดเป็นวัดที่เกี่ยวเนื่องกับตระกูลบุนนาค มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ และมีศิลปกรรมที่โดดเด่นอย่างมาก เส้นทางท่องเที่ยวจังหวัดสมุทรสงคราม และจังหวัดราชบุรี ประกอบด้วย คลองดำเนินสะดวก วัดปราสาทสิทธิ์ ตลาดน้ำดำเนินสะดวก วัดเขาวัง ราชบุรี วัดสัตตนารถปริวัตรวรวิหาร วัดศรีสุริยวงศารามวรวิหาร และพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี

อภิปรายผล

สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถือเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ในอดีตที่ได้สร้างผลงานหลายด้าน จากการศึกษาตามวัตถุประสงค์ ข้อที่ 1. ศึกษาเกี่ยวกับประวัติและผลงานทางศิลปวัฒนธรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้สะท้อนให้เห็นถึงคุณูปการของท่าน ว่ามีต้นกำเนิดมาจากตระกูลของข้าราชการผู้ใหญ่มาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี และเมื่อมีการปลดแผ่นดินมาเป็นกรุงรัตนโกสินทร์ ท่านเจ้าคุณปู่และเจ้าคุณพ่อของท่านก็มีตำแหน่งแห่งหนที่สูง ท่านจึงได้รับการอบรมสั่งสอนมาเป็นอย่างดี ด้วยความโดดเด่นในความรู้ความสามารถของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงได้มีการรังสรรค์ผลงานทางศิลปวัฒนธรรมไว้อย่างมาก สอดคล้องกับงานวิจัยในระดับบัณฑิตศึกษาของ วุฒิชัย สันธิ (2556) เรื่อง “การจัดการเส้นทางการเรียนรู้ประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมในเขตเทศบาลนครเชียงราย จังหวัดเชียงราย” งานวิจัยชิ้นนี้มีการศึกษาเกี่ยวกับพื้นที่ประวัติศาสตร์ ศิลปะ มรดกทางวัฒนธรรม ที่อยู่ในพื้นที่โดยรอบเขตเทศบาลเชียงราย อันจะเป็นแนวทางในการอนุรักษ์แหล่งศึกษาทางประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมของเชียงราย เป็นงานวิจัยที่ช่วยส่งเสริมแนวคิดในการกำหนดเส้นทางการท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม ที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เกี่ยวข้องในรูปแบบของการศึกษาศิลปะและวัฒนธรรม ผ่านโบราณสถานประเภทวัดในศาสนาพุทธที่มีความโดดเด่นเป็นอย่างมาก แปรตามผ่านศิลปวัฒนธรรมไทยตามรูปแบบไทยประเพณีผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมตะวันตก

2. ในด้านของสถานที่ที่โดดเด่นทางศิลปวัฒนธรรม สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เริ่มปรากฏขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการทำราชการในช่วงระยะนั้นบ้านเมืองมีเศรษฐกิจดี ต่างชาติเข้ามาในพระราชอาณาจักรมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามระยะนั้นรัตนโกสินทร์มีศึกสงครามกับเวียดนาม สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้มีการนำความรู้ที่ท่านได้ศึกษามากจากชาวตะวันตกแขนงต่าง ๆ เช่น ภาษาศาสตร์ ศิลปะวัฒนธรรม วิศวกรรมศาสตร์ ฯลฯ มาใช้ในราชการเป็นอย่างดี นำความรู้จากชาวตะวันตกมา รังสรรค์สถาปัตยกรรมสิ่งปลูกสร้างประเภท ศาสนสถาน อาคารสถานที่ และพระที่นั่ง ท่านสามารถต่อเรือรบเอง สร้างป้อมปืน หรือแม้แต่ทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม ด้านวรรณกรรมตลอดจนศาสนา ซึ่งได้สอดคล้องกับการศึกษาของ นฤพร เสาวนิตย์ (2549) เรื่อง “รูปแบบสถาปัตยกรรมพระอารามหลวงในพระพุทธศาสนาที่สร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งรัตนโกสินทร์ในเขตกรุงเทพมหานครฯ และ ปริมณฑล” งานวิจัยเล่มนี้เน้นศึกษาพระอารามที่มีความสำคัญเป็นพระอารามหลวง อันมีสถาปัตยกรรมอันโดดเด่น ซึ่งมีการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริให้สร้างขึ้นหรือปฏิสังขรณ์ ตามรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปะในพระราชนิยม นอกจากนี้ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนขุนนางข้าราชการ สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้มืบทบาทในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดตามแบบพระราชนิยม อยู่หลายวัดด้วยกัน ทำให้ทราบว่าการบูรณปฏิสังขรณ์วัดได้รับอิทธิพลอย่างมากจากศิลปกรรมรูปแบบพระราชนิยม รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 รูปแบบพระราชนิยมรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และรูปแบบพระราชนิยมรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

3. ด้านการศึกษาเส้นทางที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ทางศิลปวัฒนธรรม สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งพัฒนาเป็นองค์ความรู้ที่สามารถเผยแพร่เพื่อการศึกษาหรือทางธุรกิจ หากจะศึกษาให้ถ่องแท้ ในเรื่องประเด็นด้านการศึกษาสามารถแบ่งออกได้เป็นหลายแขนง หากแต่เรื่องของธุรกิจในปัจจุบันก็ต้องมุ่งเน้น ไปในเรื่องของการทำเส้นทางท่องเที่ยว เนื่องจากสถานที่ต่าง ๆ ที่สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้สร้างไว้ในอดีต ถือเป็นมรดกที่สำคัญ มีความโดดเด่นในเรื่องของสถาปัตยกรรมที่ผสมผสานในรูปแบบ ดั้งเดิมตามแบบไทยประเพณีกับสถาปัตยกรรมตะวันตก มีความสวยงามแปลกตาดึงดูดใจ อย่างไรก็ตามในยุคที่ท่านมีชีวิตอยู่นั้น ผู้ที่ไม่เข้าใจในศิลปกรรมที่ผสมผสานมักมองว่าไม่สวย หรือกล่าวว่ามันไม่เหมาะสมไม่ควร แต่เมื่อกาลเวลาผ่านมานับร้อยปีส่งผลให้สถาปัตยกรรมที่สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้สรรค์สร้างไว้ก็เป็นหลักฐานที่ปรากฏว่าท่านไม่ได้เป็นคนแก่หัวโบราณแต่เป็นผู้ที่ต้องการเปลี่ยนผ่านยุคสมัยจากสยามเก่าไปสู่สยามใหม่อย่างลงตัว โดยมีงานของ ชาตรี ประทีปนันทการ (2546) ได้ศึกษาเรื่อง “จาก สยามเก่า สู่ ไทยใหม่ : ความหมายทางสังคมและการเมืองในงานสถาปัตยกรรม พ.ศ.2394 - 2500” ได้กล่าวถึงลักษณะที่มีการเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบสถาปัตยกรรม และศิลปะในสิ่งก่อสร้างหลากหลายประเภท สอดคล้องกับงานวิจัยชิ้นนี้เป็นอย่างมาก สอดคล้องกับงานวิจัยของ เสาวลักษณ์ จันทราสกุล (2546) ซึ่งวิจัยเรื่อง “การสร้างและทดลองใช้คู่มือเที่ยวโบราณสถานในเขตพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม” และงานวิจัยที่ จิรเดช เกตุประยูร (2553) ซึ่งวิจัยเรื่อง “ศึกษาสำรวจวัฒนธรรมประเพณีเพื่อจัดทำคู่มือท่องเที่ยวตลาดบางหลวง อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม” สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงถือเป็นผู้ใหญ่ในบ้านเมืองที่มีฐานแนวคิดในการเปลี่ยนแปลงจากคนยุคเก่าสู่ยุคใหม่อย่างลงตัว ทางด้านศิลปวัฒนธรรม

รายการอ้างอิง

- จิรเดช เกตุประยูร. (2553). ศึกษาสำรวจวัฒนธรรมประเพณีเพื่อจัดทำคู่มือท่องเที่ยวตลาดบางหลวง อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม (รายงานการวิจัย). มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี.
https://doi.nrct.go.th/ListDoi/listDetail?Resolve_DOI=10.14457/RMUTR.res.2010.22
- ชาติรี ประกิตนันทการ. (2546). จาก สยามเก่า สู่ ไทยใหม่ : ความหมายทางสังคมและการเมืองในงานสถาปัตยกรรม พ.ศ.2394 - 2500 (วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต). สาขาสถาปัตยกรรม, ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชุมรมสายสกุลบุญนา. (2566, 20 พฤษภาคม). สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. สืบค้นจาก <https://www.bunnag.in.th/oldsite/prarajpannuang001-2.html>
- เชื้อง วรรณสูตร. (2465). ประชุมพงศาวดารภาคที่ 25. โสภณพิพรรฒธนากร.
- ทิพยากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2555). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับ เจ้าพระยาทิพยากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) เล่มที่ 2. ศรีปัญญา.
- นรินทร์ สังรักษา. (2559). การท่องเที่ยวเพื่อการศึกษา (พิมพ์ครั้งที่ 5). มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- นฤพร เสาวนิตย์. (2549). รูปแบบสถาปัตยกรรมพระอารามหลวงในพระพุทธศาสนาที่สร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 แห่งรัตนโกสินทร์ในเขตกรุงเทพมหานครฯ และปริมณฑล (วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมมหาบัณฑิต). สาขาสถาปัตยกรรมไทย, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นุติพงศ์ บัวทอง. (2553). แนวทางการพัฒนาตลอดน้ำวัดประสาทสิทธิ์ ตำบลประสาทสิทธิ์ อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี (วิทยานิพนธ์ปริญญาบริหารธุรกิจมหาบัณฑิต). บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี. (2566, 20 พฤษภาคม). คลองดำเนินสะดวกในอดีต. สืบค้นจาก <https://www.finearts.go.th/ratchaburimuseum>
- วัดศรีสุริยวงศ์. (2566, 20 พฤษภาคม). สืบค้นจาก <https://shorturl.at/ntREO>
- วิภา ศรีสวัสดิ์รัตน์, พรพิมล พุทมาตย์, & สุวรรณ สัจจวิวัฒ. (2526). ผลงานด้านวัฒนธรรมของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค). กรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ.
- วุฒิชัย สันธิ. (2556). การจัดการเส้นทางการเรียนรู้ประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรมในเขตเทศบาลนครเชียงราย จังหวัดเชียงราย (วิทยานิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). สาขาวิชาการจัดการศิลปะและวัฒนธรรม, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2566, 20 พฤษภาคม). วัดปราสาทสิทธิ์. สืบค้นจาก <https://db.sac.or.th/museum/museum-detail/451>
- สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดราชบุรี. (2567, 20 กรกฎาคม). วัดศรีสุริยวงศาธรรมิการามวรวิหาร. สืบค้นจาก <https://rbr.onab.go.th/th/content/category/detail/id/110/iid/17116>
- เสาวลักษณ์ จันทราสกุล. (2546). การสร้างและทดลองใช้คู่มือเที่ยวโบราณสถานในเขตพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม (วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต). สาขาสิ่งแวดล้อมศึกษา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อติยา ธีระโชติ. (2559). วิเคราะห์แนวทางการสร้างศิลปกรรมที่ได้รับการอุปถัมภ์โดยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) (การค้นคว้าอิสระปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.